

УДК 94 (477) «1991/2017»-058.232.6

Я. А. Федоренко**ВПЛИВ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. НА ДОБРОБУТ СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН**

У статті автор, узагальнивши попередні доробки, комплексно дослідив проблему впливу трансформаційних процесів на рівень добробуту сільського населення наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Зокрема, було проаналізовано рівень заробітної плати, який безпосередньо впливає на структуру доходів українських селян, а також такий важливий показник рівня добробуту, як витрати населення на придбання продуктів харчування, різноманітних товарів, послуг.

Ключові слова: *сільське господарство, заробітна плата, рівень життя, бідність.*

Трансформаційні перетворення суспільно-політичного та соціально-економічного життя в нашій країні наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття радикально вплинули на життєве середовище населення України. Якщо міста більш-менш розвивалися, то сільська місцевість опинилася у вкрай скрутному становищі. Особливо боляче відчули трансформаційні зміни її мешканці, оскільки в цей період відчутно знизився рівень матеріальної забезпеченості, а отже, і добробут у селянських родинах. Велика кількість населення за роки незалежності просто зuboжіла.

Відродити сільську місцевість у ХХІ столітті можна лише створивши досконалу стратегію її розвитку та провівши на її основі необхідні економічні та соціальні реформи. А для того, щоб уникнути багатьох помилок під час її розроблення, потрібно звернутися до недавнього історичного минулого, зрозуміти й усвідомити ті проблеми, з якими зіштовхнулися українські селяни наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Тому ця тема є цілком актуальною й потребує ґрунтовних історичних розвідок. Адже неможливо досконало знати новітню історію нашої держави без ґрунтовного вивчення різноманітних аспектів, що стосуються розвитку українського села.

Варто зазначити, що питання добробуту сільських родин, а особливо рівня їхнього матеріального забезпечення, завжди були в центрі уваги досліджень відомих вітчизняних науковців, серед яких Невесенко В. Д. [1], Лупенко О. О. [4], Балаценко В. М. [7], Галай І. Є., Кравець М. О. [8]. Ці дослідники зосереджувалися саме на економічних проблемах добробуту українського селянства, лише побіжно приділяючи увагу історичним реаліям, які призвели до його погіршення в досліджуваній нами період. Окремо слід відзначити колективну працю «Історія українського селянства» [2], автори якої, розглядаючи велике коло проблем, що стосуються сільської місцевості, фрагментарно згадували й матеріальний стан селян періоду незалежності. Тож,

якщо в наукових дослідженнях економічного характеру проблеми добробуту сільських родин досить детально характеризуються, то в історичних працях ці процеси не знайшли достатнього висвітлення. Тому доцільним є комплексне дослідження цієї проблеми саме з історичного погляду.

Зважаючи на вищевикладене, автор ставить перед собою мету, застосовуючи методи історизму, об'єктивізму, а також проблемно-тематичний, хронологічний та статистичний методи, комплексно дослідити проблему впливу трансформаційних процесів на рівень добробуту сільського населення наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, а за допомогою методу узагальнювального умовиводу – сформулювати ґрунтовні висновки.

Кризові явища, якими супроводжувалися трансформаційні процеси в історії незалежної України, негативно позначилися на рівні добробуту сільського населення. Протягом кінця ХХ – початку ХХІ століття зниження рівня матеріальної забезпеченості стало неспростованим фактом. Сільське господарство за рівнем заробітної плати серед галузей економіки України посіло останнє місце. Нові роботодавці поступово знижували її й до того невеликі розміри. Про це свідчать такі показники. Якщо в дореформеному 1990 році частка витрат на оплату праці в собівартості сільськогосподарської продукції становила 37,8 %, у 1995 році вона знизилася до 23 %, а у 2010 році зупинилася на відмітці у 12,3 %, тобто зменшилася порівняно з 1990 роком утричі. На думку деяких науковців, зокрема В. Д. Невесенка, підвищення заробітної плати стримувалося в агросекторі через те, що це призвело б до зростання собівартості сільськогосподарської продукції, яка й без того не відзначалася високою прибутковістю [1, с. 5], а отже, скоротився б попит на неї і, як наслідок, власники підприємств аграрного сектора зазнали б значних збитків.

На початку ХХІ століття тенденція щодо низької заробітної плати найманих працівників в агросекторі порівняно з іншими галузями економіки залишалася сталою. Зокрема, їхній середньомісячний заробіток у 2000 р. становив лише 114 грн, у 2001 – 154 грн і був удвічі меншим порівняно із середньою заробітною платою по країні. У 2002 році він дещо підвищився і становив 183 грн, або 48,7 % від середнього рівня зарплати по галузях економіки [2, с. 597]. Варто зазначити, що в 1990 р. цей показник дорівнював 95 %.

У подальші роки ситуація кардинально не змінилася. Хоча заробітна плата й збільшувалася, різниця в її розмірах між різними секторами економіки залишалася. У 2004 р. заробітна плата найманих працівників агросектора становила 295 грн на місяць, що було у 2,5 разу менше, ніж у промисловості, у 2,4 разу менше, ніж у будівництві, у 4,3 разу менше від зарплати тих, хто провадив фінансову діяльність. [3, с. 178]. У 2005 році, за даними Міністерства соціальної політики і праці, середній розмір заробітної плати по Україні зріс на 32,8 % і становив 705,18 грн на місяць. Але водночас зафіксований найнижчий розмір заробітної плати в країні виявився саме в працівників сільського господарства – 401,08 грн [2, с. 594].

Крім того, рівень заробітної плати відрізнявся в межах регіонів країни майже у 2,5 разу: у 2003 році найвищу заробітну плату в сільськогосподарському секторі було зафіксовано в Донецькій області – 322 грн, у Київській – 276 грн, Харківській – 273 грн, а найнижчу – у Волинській, Хмельницькій областях – 129 грн, а також у Рівненській області – 135 грн. Необґрунтовано низький рівень заробітної плати було помічено у Вінницькому, Полтавському та Черкаському регіонах. Лише на 66 % сільськогосподарських підприємствах власники дотримувалися державної гарантії виплати мінімальної заробітної плати в 185 грн. За оперативними даними, мінімальний гарантований Галузевою угодою розмір тарифної ставки робітника першого розряду (188,7 грн) було встановлено на 42 % підприємств України, у Львівській області на 13,6 %, у Тернопільській, Хмельницькій областях – лише на одному з п'яти.

У 2006 р. в 15 областях України заробітна плата в сільському господарстві була нижчою за середній прожитковий мінімум (423 грн), а в окремих областях (Волинській, Житомирській, Тернопільській, Чернівецькій та Хмельницькій) працівники взагалі отримували менше 300 грн [4, с. 134]. У 2010 році заробітна плата в сільськогосподарській сфері становила 56,8 % від рівня промисловості та 65,5 % від середнього рівня в економіці.

У значній частині реформованих аграрних підприємств порушувалися норми та гарантії чинного законодавства з праці, зокрема мали місце факти, коли власники або вповноважені ними органи не укладали колективних договорів. Так, у 2001 році лише 64 % робітників у сільському господарстві працювали на основі таких документів. До того ж, у більшості господарств в укладених колективних договорах мінімальні гарантії з оплати праці при перевірці виявилися значно нижчими від державних та галузевих рівнів. Наприклад, у Львівській області 92 % сільськогосподарських підприємств проводили оплату праці найманих працівників, виходячи з тарифних ставок нижчих, ніж передбачено Галузевою угодою, у Рівненській області таких було 82 %, у Тернопільській – 77 %, у Хмельницькій – 73 %, в Одеській – 55 %, у Житомирській – 48 %.

До того ж, на значній частині підприємств АПК власники не дотримувалися міжкваліфікаційних та міжпосадових співвідношень. Не встановлювалися й не виплачувалися гарантовані законодавством та угодою доплати і надбавки за шкідливі й особливо шкідливі умови праці, за роботу в надурочний час, у нічну зміну тощо. Не проводилася індексація заробітної плати відповідно до законодавства. Тільки на 4 % сільськогосподарських підприємств в Україні виплачувалася компенсація у зв'язку з порушенням термінів виплати заробітної плати [5].

Досить поширеними на початку XXI століття стали випадки виплати заробітної плати в натуральній формі. Зокрема, у 2001 році більш як 60 % заробітної плати в аграрному секторі виплачувалося саме в такий спосіб.

Для сільської місцевості кінця XX – початку XXI століття актуальною проблемою залишалася й невивплата заробітної плати. У 2001 році найбільші

борги з виплати заробітної плати в сільськогосподарському секторі були в таких регіонах: у Вінницькому – 66,0 млн грн, Полтавському – 51,4 млн грн, Луганському – 45,4 млн грн, Тернопільському – 43,3 млн грн, Черкаському – 40,8 млн грн [6].

Станом на 1 січня 2004 року заборгованість сільськогосподарських підприємств по зарплаті становила 270 млн грн [2, с. 594]. А на 1 січня 2005 р. в Україні зарплату не було виплачено 15,5 % робітників сільськогосподарського сектора [7].

На кінець першого десятиліття ХХІ століття ситуація з невиплатою заробітної плати залишалася ще актуальною. Хоча керівництвом держави було погашено понад 70 % заборгованості з виплат заробітних плат в Україні, на початок 2009 р. в сільському господарстві населення недоотримало 85,9 млн грн [8].

Низька заробітна плата в сільському господарстві спровокувала зниження реальних доходів сільських сімей, а отже, й низьку купівельну спроможність населення в досліджувальний нами період. Про це насамперед свідчили зміни в джерелах формування сукупного доходу звичайної сільської родини. Якщо в 1990 р. майже 60 % відсотків його припадало на доходи від оплати праці, то в 1998 р. частка цього джерела знизилася до 23 %. Натомість відсоток надходжень від особистого підсобного господарства (переважно натурального) виріс із 29 % у 1990 році до 53 % у 1998 році. Значно збільшилася частка доходів з інших джерел, переважно натуральної та грошової допомоги від родичів і знайомих [9, с. 12].

На початку 2000-х років, коли стан економіки порівняно з попередніми роками відносно стабілізувався, відсоткове відношення складових доходу пересічної сільської родини дещо змінилося й мало таку структуру: 34 % становила заробітна плата, 20 % – продаж сільськогосподарської продукції, 28 % – пенсії, 5 % – допомога родичів, 3% – підприємницька діяльність [2, с. 594]. Водночас близько трьох четвертих сільських жителів мали середньодушові сукупні витрати менші від прожиткового мінімуму. У 2003 р. в селах він становив 235,9 грн, у 2004 р. – 294,5 грн, тоді як у малих містах у 2003 р. – 271,6 грн, у 2004 р. – 322,5 грн, а у великих містах у 2003 р. – 325,2 грн, у 2004 р. – 399,7 грн.

Рівень і структура споживання основної маси сільських сімей залишалися протягом періоду незалежності близькими до відповідних показників слаборозвинутих країн. Переважно більша частина доходу йшла на купівлю продуктів харчування. Зокрема, у 1997 р. середньостатистична сільська сім'я в Україні витратила на продукти харчування близько 58 % свого сукупного доходу, у 2000 р. – 57,2 %, у 2010 р. – 48,7 % [10, с. 400]. Сільське населення недостатньо споживало м'яса і м'ясопродуктів, риби й рибопродуктів, яєць, фруктів, ягід, горіхів та винограду, овочів і баштанних. Середньодобова поживність українця становила в середині 2000-х років 2933 ккал, що було майже на 20% менше від рівня 1990 року. До того ж, основну частину калорій

населення забезпечувало за рахунок продукції рослинного походження і лише 27 % середньодобового раціону становила продукція тваринного походження.

За даними колеції Рахункової палати, у 2005 році в Україні науково-обґрунтовані норми споживання основних продуктів харчування на одну особу були забезпечені по молоку і молокопродуктах лише на 59,4 %, м'ясу м'ясопродуктах – на 48,8 %, яйцях – на 82 %, овочах – на 76 %, фруктах – на 43,1 % [11].

Натомість витрати на товари непродуктового характеру з року в рік знижувалися. Так, упродовж 1990–1997 рр. частка видатків домогосподарств на придбання таких товарів у структурі їхнього сукупного грошового доходу зменшилася майже у 2 рази, на придбання меблів та предметів побутового призначення – у 3 рази [12, с. 73]. Серед промислових товарів і послуг, що купували селяни, переважали найнеобхідніші – одяг, взуття, мило, пральні порошки, тверде паливо, електроенергія, газ.

Щоб виручити гроші, потрібні для придбання промислових товарів і послуг, сільські жителі нерідко вимушені були продавати продукцію особистих господарств, відмовляючи собі в повноцінному харчуванні.

Як засвідчило вибіркове обстеження умов життя домогосподарств, яке провів Держкомстат України в жовтні 2004 р., сільські домогосподарства значно гірше, ніж міські, були забезпечені товарами тривалого користування, так званими «майновими наборами», до яких входили: холодильник, кольоровий телевізор, пральна машина та пилосос. Зокрема, холодильники мали 83 % сільських домогосподарств проти 96 % міських домогосподарств, кольорові телевізори – відповідно 63 проти 87 %, пральні машини – 63 проти 78 %, пилососи – 33 проти 66 %. Частка сільських домогосподарств, які мали сучасні товари тривалого користування, такі як мобільні телефони, мікрохвильові печі, програвачі CD-дисків, кухонні комбайни, комп'ютери та відеокамери, була у 2,8–6,3 разу нижчою, ніж серед міських домогосподарств [13, с. 13].

Початок другого десятиріччя XXI століття істотних змін щодо рівня забезпечення селянських родин не вніс. У домашніх господарствах за цілями переважали витрати на продукти харчування (36,3 % загальних споживчих витрат), витрати на житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива (14,2 %) та витрати на транспорт (10,7 %) [14].

Отже, можна сміливо стверджувати, що трансформаційні процеси кінця XX – початку XXI століття докорінно змінили життєвий уклад українського села. Протягом періоду незалежності рівень добробуту в сільських родинах значно знизився, адже відбулося зменшення заробітної плати населення, а доходи в родинах склалися з інших надходжень. До того ж, аналіз витрат селянських родин є неспростовним фактом того, що українське село зубожіло. Адже більшу частину власних прибутків населення витрачало на продукти харчування, а меншу – на придбання промислових товарів, одягу та дозвілля.

Список використаних джерел

1. Невесенко В. Д. Актуальні питання соціального розвитку сільських територій / В. Д. Невесенко // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – Кіровоград, 2012. – Вип. 22, ч. II. – С. 1–7.
2. Історія українського селянства [Текст] : нариси в 2 т. / НАН України; Ін-т історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2 – 653 с.
3. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2004 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) [Текст] : стат. зб. – К. : Держ. комітет статистики України, 2005. – Ч. I. – 458 с.
4. Лупенко О. О. Добробут сільського населення в пореформений період / О. О. Лупенко // Економіка АПК. – 2007. – № 3. – С. 133–137.
5. Наказ Міністерства аграрної політики України «Про стан реформування оплати праці та погашення заборгованості із заробітної плати на підприємствах сільського господарства, харчової та переробної промисловості» [Електронний ресурс] від 31.12.2003 № 480/П-14. Режим доступу : http://www.uazakon.com/documents/date_11/pg_ibgxxl.htm.
6. Наказ Міністерства аграрної політики «Про стан регулювання соціально-трудових відносин, погашення заборгованості із заробітної плати та першочергові заходи щодо підвищення рівня життя найманих працівників підприємств галузей агропромислового виробництва» [Електронний ресурс] від 31.10.2001 № 329/460/434/П-6. – Режим доступу : http://www.uazakon.com/documents/date_11/pg_ibgxxl.htm
7. Балаценко В. М. Моніторинг ситуації у соціальній сфері в Україні за грудень 2012 року [Електронний ресурс] / В. М. Балаценко. – Режим доступу : http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=222:-2012-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24.
8. Галай І. Є. Проблеми заробітної плати в економіці України [Електронний ресурс] / І. Є. Галай, М. О. Кравець. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2010/Economics/63674.doc.htm.
9. Тенденції української економіки / Українсько-Європейський консультативний центр з питань законодавства. – 2001, січень. – С. 12.
10. Статистичний щорічник України за 2011 / під заг. ред. О. Г. Осавуленка. – К. : Август Трейд, 2012. – 559 с.
11. Звіт про результат аналізу державної підтримки розвитку соціальної сфери села [Електронний ресурс] // Бюлетень Рахункової палати України. – К. : Рахункова палата України. – 2007. – № 19. – Режим доступу : <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/991715; jsessionid= B579C8DCF 129 49 24CF86F4680F264912>.
12. Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання [Текст] / В. О. Мандибура. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 256 с.
13. Рогожин О. Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання [Текст] / О. Г. Рогожин. – К. : Ін-т проблем нац. безпеки, 2004. – 296 с.
14. Ільчук Л. І. Нові підходи щодо подолання бідності в Україні [Електронний ресурс] / Л. І. Ільчук // Центр перспективних соц. досліджень Міністерства соц.

політики України. – Режим доступу : http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=341:2014-01-15-14-44-48&catid=29:2010-06-15-18-48-34&Itemid=35.

References

1. Nevesenko V. D. Aktualni pytannia sotsialnoho rozvytku silskykh terytorii / V. D. Nevesenko // Naukovi pratsi Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky. – Kirovohrad, 2012. – Vyp. 22, ch. II. – S. 1–7.
2. Istoriia ukrainskoho selianstva [Tekst] : narysy v 2 t. / NAN Ukrainy; In-t istorii Ukrainy / V. A. Smolii (vidp. red.). – K. : Nauk. dumka, 2006. – T. 2 – 653 s.
3. Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2004 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv Ukrainy) : stat. zb. – K. : Derzh. komitet statystyky Ukrainy, 2005. – Ch. I. – 458 s.
4. Lupenko O. O. Dobrobut silskoho naselennia v poreformeniyi period / O. O. Lupenko // Ekonomika APK. – 2007. – № 3. – S. 133–137.
5. Nakaz Ministerstva ahrarynoi polityky Ukrainy «Pro stan reformuvannia oplaty pratsi ta pohashennia zaborhovanosti iz zarobitnoi platy na pidpriemstvakh silskoho gospodarstva, kharchovoi ta pererobnoi promyslovosti» [Elektronnyj resurs] vid 31.12.2003 № 480/P-14. – Rezhym dostupu : http://www.uazakon.com/documents/date_11/pg_ibgxxl.htm.
6. Nakaz Ministerstva ahrarynoi polityky «Pro stan rehuliuвання sotsialno-trudovykh vidnosyn, pohashennia zaborhovanosti iz zarobitnoi platy ta pershocherhovi zakhody shchodo pidvyshchennia rivnia zhyttia naimanykh pratsivnykiv pidpriemstv haluzei ahropromysloвого виробництва» [Elektronnyj resurs] vid 31.10.2001 № 329/460/434/P-6. – Rezhym dostupu : http://www.uazakon.com/documents/date_11/pg_ibgxxl.htm.
7. Balatsenko V. M. Monitorynh situatsii u sotsialnii sferi v Ukraini za hruden 2012 roku [Elektronnyj resurs] / V. M. Balatsenko. – Rezhym dostupu : http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=222:-2012-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24.
8. Halai I. Ie. Problemy zarobitnoi platy v ekonomitsi Ukrainy [Elektronnyj resurs] / I. Ie. Halai, M. O. Kravets. – Rezhym dostupu : http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2010/Economics/63674.doc.htm.
9. Tendentsii ukrainskoi ekonomiky / Ukrainsko-Yevropeiskyi konsultatyvnyi tsentr z pytan zakonodavstva. – 2001, sichen. – S. 12.
10. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2011 / pid zah. red. O. H. Osavulenska. – K. : Avhust Treid, 2012. – 559 s.
11. Zvit pro rezultat analizu derzhavnoi pidtrymky rozvytku sotsialnoi sfery sela [Elektronnyj resurs] // Biuletен Rakhunkovoi palaty Ukrainy. – K. : Rakhunkova palata Ukrainy. – 2007. – № 19. – Rezhym dostupu : <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/991715; jsessionid= B579C8DCF 129 49 24CF86F4680F264912>.
12. Mandybura V. O. Riven zhyttia naselennia Ukrainy ta problemy reformuvannia mekhanizmiv yoho rehuliuвання [Tekst] / V. O. Mandybura. – K. : Parlamentske vydvo, 1998. – 256 s.

13. Rohozhyn O. H. Demografichni perspektyvy ukrainskoho sela: istorychni peredumovy, rehionalnyi analiz i modeliuvannia [Tekst] / O. H. Rohozhyn. – K. : In-t problem nats. bezpeky, 2004. – 296 s.
14. Ilchuk L. I. Novi pidkhody shchodo podolannia bidnosti v Ukraini [Elektronnyj resurs] / L. I. Ilchuk // Tsentр perspektyvnykh sots. doslidzhen Ministerstva sots. polityky Ukrainy. – Rezhym dostupu : http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=341:2014-01-15-14-44-48&catid=29:2010-06-15-18-48-34&Itemid=35.

Я. А. Федоренко

Влияние трансформационных процессов конца XX – начала XXI века на благосостояние крестьянских семей

В статье автор, обобщив предыдущие наработки, комплексно исследовал проблему влияния трансформационных процессов на уровень благосостояния сельского населения в конце XX – начале XXI века. В частности, был проанализирован уровень заработной платы, который непосредственно влияет на структуру доходов украинских крестьян, а также такой важный показатель уровня благосостояния, как расходы населения на приобретение продуктов питания, различных товаров, услуг.

Ключевые слова: сельское хозяйство, заработная плата, уровень жизни, бедность.

Ya. A. Fedorenko

The influence of transformation processes of the end of the XX – early XXI century on rural families welfare

In the article, the author, having summarized the previous researches, studied thoroughly the problem of the influence of transformation processes on the welfare of rural families in the late XX – early XXI century. In particular, the level of wages, which directly affected the income structure of Ukrainian villagers, was analyzed, as well as such an important indicator of the level of well-being as expenditures of the population on food, various goods and services.

Keywords: agriculture, wages, living standards, poverty.